

WOKÓŁ MAŁYCH OJCZYŹN.
SUWAŃSKI SŁOWNIK BIOGRAFICZNY JAKO PRZYKŁAD
UTRWALANIA PAMIĘCI MIASTA WIELOKULTUROWEGO

Suwański Słownik Biograficzny, t. 1,
red. Z. Fałtynowicz, Muzeum Okręgowe
w Suwałkach, Augustowsko-Suwańskie
Towarzystwo Naukowe w Suwałkach,
Suwałki 2021, ss. 727.

Suwałki – jak na warunki polskie, jak i europejskie – jako miasto jest bardzo młode. Obchodziło w 2020 roku trzystulecie nadania praw miejskich, a właściwie potwierdzenia – uprzednio uzyskanego przez Kamedułów – przywileju miejskiego z 1715 roku. Zakon Kamedułów, któremu król Jan Kazimierz nadał w 1667 roku tytuł własności licznych dóbr (główna siedziba klasztoru mieściła się na ówczesnej wyspie Wigry na jeziorze Wigry i została za czasów kamedulskich połączona sztuczną mierzeją ze stałym lądem) na obecnie szeroko rozumianej Suwalszczyźnie jako votum dziękczynne za szczęśliwe zakończenie wojen zwanych popularnie „Szwedzkim Potopem”, praktycznie kolonizował te ziemie od nowa. Wcześniej bowiem mieszkało tu plemię Jaćwingów – wojowników pochodzenia bałtyjskiego, które zostało wymordowane w XIII wieku (jako datę przyjmuje się rok 1283) przez Krzyżaków, Prusów (nie mylić z Prusakami), Rusinów, Litwinów i Polaków. Ziemie te pozostawały bezludne w latach 1283–1422, a porastające je puszcze były miejscem polowań i terenem rozgraniczenia wpływów Krzyżaków, Litwinów i Polaków. Nowe osadnictwo zaczęło się od pokoju melneńskiego (1422). Ustalono wówczas podział dawnej Jaćwieży między Zakon Krzyżacki, Wielkie Księstwo Litewskie i Królestwo Polskie¹.

¹ Hasło Jaćwież i inne zob. wikipedia.pl.m. wikipedia.org; *Studia i Materiały do Dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, „Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego”, nr 4, Białystok 1965, *passim*.

Pierwszym propagatorem Suwalszczyzny i Suwałk był Aleksander Połujański (1814–1866), asesor nadleśny w Rządzie Gubernialnym Augustowskim z siedzibą w Suwałkach, który miał już wyrobioną markę jako autor ogromnego czterotomowego dzieła *Opisanie lasów Królestwa Polskiego i guberni zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym* (Warszawa 1854–1855)².

Piękna to kraina, gubernia augustowska – pisał Połujański – [...] jakie u nas bogactwo materialne i moralne! Mamy skarby w ziemi, w wodzie, w lasach, w pięknych krajobrazach, w zabytkach historycznych i w samym różnoplemiennym narodzie. W ziemi posiadamy rudę żelazną, bursztyn, torf i inne użyteczne ciała kopalne; w jeziorach, czyli szczątkach dawnego morza, i w rzekach, mamy ryby rzadkie, morzu właściwe; w lasach znajdują się, oprócz sosny, świerku i innych pospolitych gatunków drzew, szacowne jesiony i cisy: a o krajobrazach cóż powiedzieć? Zbierz Szwajcarię i okolice Renu, a i tak za ledwie ułożysz podobny obraz naszym nadbrzeżom Niemna i Hańczy, a nawet Pisy i Szeszupy, tudzież malowniczym nadbrzeżom kanału augustowskiego i okolicom Suwałk³.

W tym kontekście szokują powtarzalnością i uniwersalizmem słowa Józefa Adelsona napisane półtora wieku później:

Och Suwałki..., moje Suwałki... Pamiętam je otoczone wspaniałymi, czystymi jeziorami, kamienistymi wzgórzami i jeszcze czasem dziewiczymi lasami.

² A. Połujański, *Wędrowki po Gubernji Augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859; *Wstęp* A. Matusiewicz, bp.

³ *Ibidem*, s. 3–4. Oczywiście książek i artykułów o Suwałkach i Suwalszczyźnie powstało w późniejszych latach trochę więcej, chociaż mówienie o ich mnogości byłoby raczej przesadą. Zwracam uwagę na najważniejsze pozycje: *Suwałki miasto nad Czarną Hańczy*, red. J. Kopiał, Suwałki 2005; M. Ambrosiewicz, *Sztetl z długą ulicą*, Suwałki 2016; *Księga 300-lecia Suwałk*, red. A.Cz. Dobroński, *Suwałki 2020*. Nie licząc licznych artykułów w naukowym lokalnym periodyku „Rocznik Augustowsko-Suwałski” (redaktor naczelny A. Matusiewicz) wydawanym od 2000 r. po czasy współczesne. Zob. „Rocznik Augustowsko-Suwałski” za lata 2000–2020, *passim*.

Nie brakuje też innych wartościowych książek o szerszym spektrum zagadnień i okalającym Suwałki terytorium, np. A. Matusiewicz, *Dwory na Suwalszczyźnie: mieszkańcy, rodziny*, Suwałki 2018; *idem*, *Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze w Suwałkach (1907–1950)*, Suwałki 2010; *idem*, *Ochotnicza Straż Pożarna w Suwałkach 1880–2000*, Suwałki 2000 oraz J. Schabieński, *A w województwie suwalskim mgła... Władza i opozycja w województwie suwalskim w latach 1975–1981*, Warszawa 2021; J. Schabieński, K. Sychowicz, *Marzenia o orle w koronie. Nauczyciele i młodzież Polski północno-wschodniej wobec władzy w latach 1980–1986*, Białystok 2004; J. Schabieński, K. Sychowicz, *Wydarzenia roku 1976 w Polsce północno-wschodniej*, Suwałki 2010.

Piszący te słowa ma też swój bardzo skromny udział w poszerzaniu wiedzy o Suwałkach i Suwalszczyźnie – podaje np. skład personalny milicji żydowskiej podczas krótkiej sowieckiej okupacji Suwałk i części Suwalszczyzny przez Sowieców na przełomie września i października 1939 r. K. Jasiewicz, *Oni. Okupacyjny aparat sowiecki na Kresach Północno-Wschodnich w latach 1939–1941*, Warszawa 2015, *passim*; *idem*, *Nieznaný epizod II wojny światowej. Sowiecka okupacja Suwalszczyzny 24 IX – 6 X 1939 r. jako studium przypadku*, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 4, *passim*.

Tam się wychowałem i spędziłem najszcześniejsze lata, niewiele wiedząc o niedawnej przeszłości tego miasta i okolic. A całkiem nieodległa przeszłość była zaiste frapująca, jak w większości miast wschodniej i centralnej Polski. Otóż żyła w moim mieście dosyć duża społeczność (stanowiąca momentami ponad połowę ludności), nadająca temu miastu koloryt, wielobarwność, dynamikę i specyficzny, niepowtarzalny klimat. Nagle, w ciągu kilku miesięcy wszystko zniknęło; a wkrótce, powoli, nieubłagane, pamięć o tamtym świecie i ludziach też zniknęła. Świadomie lub nie, zostali zapomniani, a przecież byli sąsiadami, znajomymi, czasami przyjaciółmi. Tworzyli to miasto, uczestniczyli w jego życiu, pracowali i po prostu jak inni jego mieszkańcy w nim żyli [...]. Suwałki były miastem wielonarodowym, wielokulturowym, a Żydzi stanowili niezwykle istotny dla niego element. Cała moja rodzina była przez pokolenia związana z Suwałkami. Na tyle silnie, że nawet po pożodze wojennej, po stracie najbliższych, po sześćoletniej tułaczce w Związku Radzieckim wróciła, aby tutaj budować nowe życie. Niestety, z czasów przedwojennych niewiele zostało, a z upływem lat prawie nic⁴.

Dopowiem od siebie, jako że cytowany Józef Adelson był mi osobiście znany. Jego rodzina mieszkała na sąsiedniej ulicy, w odległości około 200 metrów od mojego rodzinnego domu, w ponemieckich blokach. Jego Ojciec był postacią bardzo znaną w mieście i powszechnie lubianą⁵.

Po tamtym świecie pozostał także jeden film, zrobiony przez Żyda suwalskiego (NN), który wyemigrował do Stanów Zjednoczonych i przyjechał zobaczyć rodzinne miasto po latach. Sfilmował je dla tych, co na to czekali w Ameryce⁶. I jeszcze jedno skojarzenie w związku z wypowiedzią Józefa Adelsona. To właśnie ten początek cytatu, który tak bardzo mi się kojarzy z najsłynniejszym polskim cytatem: „Litwo, Ojczyzno moja...”.

Ten multietniczny, wielowyznaniowy, multikulturowy świat doskonale opisuje znakomity *Słownik*, którego tom pierwszy ukazał się wiosną ubiegłego roku. Chociaż próby opisania tego miasta w tym aspekcie były już podejmowane wcześniej; w latach 1993–2002 ukazało się pięć części *Biografii suwalskich* pod redakcją Małgorzaty Pałowskiej (ale idea, jak i wstępne zbieranie materiałów do recenzowanego *Suwalskiego Słownika Biograficznego* zrodziły się z inicjatywy Zbigniewa Fałtynowicza), które zawierały 125 życiorysów. Na przełomie 2000 i 2001 roku przystąpiono do prac nad *Słownikiem biograficz-*

⁴ Cyt. za M. Ambrosiewicz, *Sztetl z długą ulicą...*, s. 5.

⁵ K. Jasiewicz, W. Malesiński, J. Zieliński, „Sasiedzi”, czyli przyjaciele. Wspomnienie Żydów suwalskich, „Studia Polityczne” 2016, nr 3, s. 294–306, *passim*.

⁶ Film dostępny na Youtube. Wpisz hasło Suwałki 1937 Youtube i zobacz trwający godzinę film bez ścieżki dźwiękowej. To tamten świat, już nieistniejący, o którym opowiada J. Adelson.

nym Suwalszczyzny pod kierownictwem profesora Tadeusza Budrewicza (*nb.* przewodniczy i kieruje także projektem *Suwalski Słownik Biograficzny*), który nie wypalił. Dopiero zbliżająca się 300 rocznica nadania prawa magdeburskiego (2 III 1720) przez Augusta II Mocnego gwałtownie wpłynęła na realizację obecnego projektu przy wydatnej pomocy Rady Miejskiej w Suwałkach i dużemu zaangażowaniu jej przewodniczącego Zdzisława Przelomca oraz prezydenta Suwałk Czesława Renkiewicza i jego zastępczyni Ewy Beaty Sidorek. Ogółem recenzowana pozycja zawiera 459 biogramów⁷.

Historię suwalskiej diaspory żydowskiej (przyległych osad i miasteczek) wydały środowiska żydowskie, jednakże w formie modnych w tym środowisku ksiąg pamiątkowych, poświęconych wymordowanemu przez Niemców społecznościom żydowskim tych miejscowości⁸.

Dobór bohaterów biogramów odbył się według ogólnie przyjmowanych standardów, a przede wszystkim zgodnie z zasadami stosowanymi przez *Polski Słownik Biograficzny*, co doskonale także widać w wykorzystanej bazie źródłowej publikowanej oczywiście pod każdym biogramem. Są to więc biogramy ludzi, którzy związani byli z Suwałkami swoim urodzeniem, życiem, twórczością, procesem kształcenia i pełnieniem ważnej roli lub funkcji oraz z zasługami dla miasta.

Mamy więc obok ludzi dobrze zapamiętanych w samych Suwałkach wiele głośnych nazwisk, znanych doskonale w świecie, a także w historii. Z tym miastem związani są obok wręcz podręcznikowych postaci, jak Maria Konopnicka urodzona w Suwałkach, której pisarstwo stanowi do dziś cenną lekturę nie tylko dla uczniów, oraz nazwiska innych znanych postaci, jak np. Andrzej Wajda, wybitny, światowej sławy reżyser filmowy, czy późniejszy generał Witold Urbanowicz, as polskiego lotnictwa (drugi po Skalskim w liczbie zestrzeleń samolotów wroga, w tym japońskich podczas II wojny światowej), w okresie Bitwy o Anglię dowódca najsłynniejszego polskiego dywizjonu 303, a w końcu wojny jedyny pilot i zapewne Polak walczący z Japończykami na Dalekim Wschodzie w równie słynnym amerykańskim 75. Dywizjonie Myśliwskim „Latających Tygrysów”. Warto także wymienić rosyjskiego generała Nikołaja Judenicza, który w Suwałkach

⁷ *Suwalski Słownik Biograficzny*, s. 5–6.

⁸ *Sefer kehilat Suwalk u-benotehah (Jewish community book Suwalk and vicinity)*, ed. Y. Alroi, Y. Chrust, Tel Aviv 1989; *Jisker-buch Suwalk un di arumike sztetlech: Baklerawe, Wiżan, Jelinewe, Sejni, Puns, Pszerasle, Filipowe, Krasnepolie, Rack*, ed. B. Kohen, New York 1961. Pierwsza pozycja poświęcona jest właściwie Żydom suwalskim. Druga – Suwałkom i sztetlom w Bakalarzewie, Wiżajnach, Jeleniewie, Sejnach, Puńsku, Przesrośli, Filipowie, Krasnopolu i Raczkach.

dowodził 18. Pułkiem Strzeleckim a potem 5. Brygadą Strzelecką, po rewolucji bolszewickiej jeden z najsłynniejszych „białych” generałów, głównodowodzący wszystkimi antybolszewickimi siłami „białych” na Froncie Północno-Zachodnim, z którymi dotarł aż pod Piotrogród⁹.

W Suwałkach powstało wiele budowli tak użyteczności publicznej, jak i sakralnej według planów ówczesnie najbardziej znanych artystów, jak Piotr Aigner czy Henryk Marconi¹⁰.

Mamy też plejadę wysokich oficerów i generalicję rosyjską (wszak stacjonowały tu carskie pułki kawaleryjskie i piechoty w dobie zaborów), a także polskich oficerów i generałów w rangach dowódców pułków, gdyż to miasto od XIX wieku aż do wczesnych czasów Peerelu było wielkim garnizonem, jak również ludzi, którzy otarli się w jakimś momencie życia o Suwałki, a potem zrobili karierę wojskową¹¹.

Przyjrzyjmy się tej, chyba najważniejszej z punktu widzenia historii miasta, grupie.

Edward Banaszak (1892–1929), płk WP, dowódca 29. Batalionu KOP; Adam Józef Borkiewicz (1896–1958), płk WP, dowódca Batalionu KOP „Suwałki” 1933–1936; Wiktor Berens (1843–1913), generał armii rosyjskiej, filantrop; Adam Jerzy Antoni Bieliński (1868–po 1938), generał brygady WP, a wcześniej oficer stacjonującego w Suwałkach 2. Lejb-Huzarskiego Pawłogradzkiego Pułku Imperatora Aleksandra III; Leonid Bielkowicz (1859–?), generał rosyjski, dowódca 17. Pułku Strzeleckiego stacjonującego w Suwałkach; Witold Cieśliński (1891–1968), płk dypl. WP, dowódca 2. Pułku Ułanów Grochowskich stacjonującego w Suwałkach; Rudolf Eugeniusz Dreszer (1891–1958), generał WP, dowódca Brygady Kawalerii „Suwałki” i komendant garnizonu Suwałki 1932–1937; Jan Dunin-Wasowicz (1890–1936), płk WP, dowódca 4. Dywizjonu Artylerii Konnej w Suwałkach; Rudolf Dziapanow (1918–2013), Polak pochodzenia serbskiego, generał LWP; Kazimierz Hozer (1890–1932), mjr WP, dowódca 41. Suwałskiego Pułku Piechoty, krótko w 1920; Waclaw Jacyna (1898–1979), generał WP, aktywny w wojsku na emigracji; Wincenty Jasiewicz (1891–1941), płk WP, dowódca 2. Pułku Ułanów Grochowskich 1921–1930; Stanisław Juszczacki (1884–1944), płk WP, dowódca 41. Pułku Piechoty w Suwałkach 1918–1919; Edmund Kessler (1880–1930), generał bryg. WP, zastępca szefa Sztabu Generalnego WP 1924–1926, komendant Wyższej Szkoły Wojennej w Warszawie 1926–1928; Ludwik Kiok (1892–

⁹ *Suwałski Słownik Biograficzny*, s. 207–208, 263–266, 643, 647.

¹⁰ *Ibidem*, s. 358–359, biogram Henryk Marconi.

¹¹ *Suwałski Słownik Biograficzny*, *passim*.

-1972), ppłk WP, dowódca 4. Dywizjonu Artylerii Konnej w Suwałkach 1938–1939; Witold Adrian Roger Komierowski (1888–1954), płk WP, dowódca 41. Suwalskiego Pułku Piechoty 1928–1930; Roman Kondratienko (1857–1904), rosyjski generał, teoretyk i praktyk w dziedzinie fortyfikacji, bohater wojny rosyjsko-japońskiej, dowódca 20. Pułku Strzeleckiego w Suwałkach 1895–1901 i dwukrotnie w krótkich okresach dowódca 5. Brygady Strzeleckiej. Zginął bohaterską śmiercią podczas obrony rosyjskiej twierdzy w Port Artur. W Suwałkach istnieje pamiątkowa tablica ufundowana przez byłych żołnierzy i oficerów 20. Pułku Strzeleckiego, odsłonięta w 1907 roku; Kazimierz Plisowski (1896–1962), płk WP, dowódca 2. Pułku Ułanów Grochowskich w Suwałkach 1937–1939, od 9 IX 1939 roku dowódca Suwalskiej Brygady Kawalerii; Zdzisław Wincenty Przyjałkowski (1892–1971), generał bryg. WP, dowódca 41. Suwalskiego Pułku Piechoty 1927–1928¹². Tę listę pewnie można poszerzyć jeszcze o paru generałów i o około 100 nazwisk oficerów, co daje pogląd, iż historia miasta i jego świetność zawsze związana była z wojskiem¹³.

I jeszcze kilka zdań o – moim zdaniem – wyjątkowo ważnych postaciach Suwałk. Suwalczaninem był pierwszy dowódca Korpusu Ochrony Pogranicza, generał WP Henryk Minkiewicz (1880–1940), zamordowany później przez Sowieców w Katyniu¹⁴. Suwalczaninem był także Marian Gorgoniusz Borzęcki (1889–1940), adwokat i polityk, komendant główny Policji Państwowej 1923–1926, zamordowany w niemieckim obozie Mathausen-Gusen¹⁵. Był nim także dowódca Suwalskiej Brygady Kawalerii i komendant garnizonu Suwałki 1938–1939 oraz generał Zygmunt Benedykt Piotr Podhorski (1891–1960) wywodzący się z polskiej rodziny ziemiańskiej na Ukrainie¹⁶.

Urodzony w Raczkach k. Suwałk Szczepan Mieczysław Geniusz (1852/1853–1920) był jednym z budowniczych Kanału Sueskiego¹⁷. Prawdopodobnie tam urodzony Chaim Zalman Gradowski (1910–1944), pracujący w komando obozowym w obozie Auschwitz-Birkenau, był autorem dziennika opisującego dokonywane tamże ludobójstwo¹⁸. W Suwałkach urodziła się i tam mieszkała do 1901 roku także Alek-

¹² *Ibidem*, s. 42–44, 47–48, 53–55, 55–57, 107–108, 119–122, 122–124, 128–131; 188–189, 195–197, 203–205, 208–209, 232–234, 235–237, 256–259, 261–263, 487–489, 503–504.

¹³ *Ibidem*, *passim*.

¹⁴ *Ibidem*, s. 385–392.

¹⁵ *Ibidem*, s. 66–69.

¹⁶ *Ibidem*, s. 489–492.

¹⁷ *Ibidem*, s. 161–164.

¹⁸ *Ibidem*, s. 172–173.

sandra Szczerbińska (1882–1963), późniejsza druga żona Marszałka Józefa Piłsudskiego¹⁹.

Wojskowych niższych rang czy różnych funkcji (np. także wojskowy lekarz, weterynarz) zarówno rosyjskich, jak i polskich jest znacznie więcej. Mamy też licznie reprezentowane duchowieństwo, nie tylko kapłanów katolickich, ale też pastorów, popów i chyba wszystkich suwalskich rabinów. Jest też mnóstwo cywilnych lekarzy, urzędników z gubernatorami rosyjskimi włącznie, nauczycieli, działaczy społecznych, niepodległościowych i polityków wszystkich maści, a nawet stosunkowo licznie są reprezentowani powstańcy styczniowi, legioniści, członkowie POW, a bardziej współcześnie uczestnicy wojny polsko-bolszewickiej, II wojny światowej, członkowie polskiego podziemia niepodległościowego w latach 1939–1945 i w czasach powojennych, a także zasłużeni jakoś robotnicy, ziemianie, rzemieślnicy czy przemysłowcy, posłowie i senatorowie, świat artystyczny wykraczający poza ramy regionalne reprezentujący różne nacje wieloetnicznego niegdyś miasta i wszystkie stany i klasy oraz konfesje²⁰.

Jeśli jesteśmy przy suwalskiej społeczności, to jest ona bardzo licznie reprezentowana, co najmniej proporcjonalnie do struktury narodowościowej miasta, łącznie z tymi, którzy Polski nie darzyli specjalną miłością, a także takimi, którzy współpracowali z jej wrogami, np. uczestniczyli w budowie państwa bolszewickiego, np. Aron Szajneman (1886–1944), pisany też Szejnman, komisarz ludowy handlu wewnętrznego ZSRR w latach 1924–1925. Są też zasłużeni badacze Suwalszczyzny, tacy jak Szwed Knut Olaf Falk (1906–1990)²¹.

Bogata w znane nazwiska jest też reprezentacja kultury i świata artystycznego, która była związana w jakimś okresie czy poprzez urodzenie z Suwałkami. Oczywiście to nie tylko znany dość dobrze Andrzej Strumiłło, artysta malarz, grafik, autor wierszy i dzienników, także animator życia artystycznego i społecznego wraz z żoną Ireną z Millerów (rodzina pochodzenia niemiecko-holenderskiego), czy malarz Alfred Jan Maksymilian Wierusz-Kowalski i jego syn Czesław Teofil, ale przede wszystkim noblista Czesław Miłosz²².

Na marginesie warto dodać, że Suwalszczyzna, dostarczała inspiracji literackich m.in. Zbigniewowi Herbertowi²³, czy Jarosławowi

¹⁹ *Ibidem*, s. 485–487.

²⁰ *Ibidem*, *passim*.

²¹ *Ibidem*, *passim* oraz s. 595–597, 136–137.

²² *Ibidem*, s. 582–589, 589–590, 658–662, 381–385.

²³ Z. Fałtynowicz, *Podóże bliskie: Zbigniew Herbert i Suwalszczyzna*, Suwałki 2008.

Markowi Rymkiewiczowi²⁴ i pewnie wielu innym osobom, których nazwisk nie znamy i zapewne nie poznamy.

Mylny byłby pogląd – wyżej w tekście sformułowany – iż Suwałki (to akurat zgodne z faktami i liczbami) swój największy rozwój miały w czasie zaborów. Smak wolności i niepodległości chyba trwale wniknął w miejscowe społeczeństwo, a świadczy o tym liczna konspiracja niepodległościowa na tych terenach oraz Oblawa Augustowska, w której zginęło wielu suwalczan i która dotyczyła nie tylko Ziemi Augustowskiej (jakby z nazwy wynikało), lecz również w tym samym stopniu Suwalszczyzny²⁵.

Trzeba wyraźnie podkreślić, iż publikacje słownikowe tego typu mają charakter integrujący, nikogo nie wyrzucając z historii i nikomu nie przypisując w niej nadmiernej lub wyimaginowanej wielkości. Tworzą i umacniają „Małe Ojczyzny”. To dobra tendencja. Te efekty końcowe udało się osiągnąć Redaktorom, Radzie Wydawniczej (Andrzej Matusiewicz – przewodniczący, Małgorzata Pawłowska – redaktor prowadząca, Zbigniew Fałtynowicz – redaktor tomu, dr Maciej Ambrosiewicz, Tadeusz Radziwinowicz, dr Krzysztof Skłodowski), Kolegium Redakcyjnemu (prof. dr hab. Tadeusz Budrewicz – przewodniczący, dr Maciej Ambrosiewicz, Jerzy Brzozowski, Marek Buczyński, Zbigniew Fałtynowicz, Andrzej Matusiewicz, Małgorzata Pawłowska, Zdzisław Przełomieć, Tadeusz Radziwonowicz, dr Krzysztof Skłodowski, dr hab. Krzysztof Sychowicz) oraz Autorom tego dużego przedsięwzięcia intelektualnego.

Krzysztof Jasiewicz
Instytut Studiów Politycznych PAN
ORCID: 0000-0001-9559-972X
krzysztof.jasiewicz.isppan@gmail.com

²⁴ J.M. Rymkiewicz, *Rozmowy polskie latem 1983 roku*, Instytut Literacki, Paryż 1984.

²⁵ Zob. Z. Radziwonowicz, B. Bojaryn-Kazberuk, *Oblawa Augustowska 1945. Okoliczności i ofiary w dokumentach archiwalnych*, Suwałki 2017; K. Jasiewicz, *Oblawa Augustowska – stan badań, ich uwarunkowania i perspektywy*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2018, t. LIII, z. 2; zob. też G. Motyka, *Na białych Polaków oblawa. Wojska NKWD w walce z polskim podziemiem 1944–1953*, Kraków 2014; *Miotła Stalina. Polska Północno-Wschodnia i jej pogranicze w czasie Oblawy Augustowskiej w 1945 roku*, red. L. Adamski, G. Hryciuk, G. Motyka, Warszawa 2019.